

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۱۲/۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۴/۱۲

فصل نامه علمی - پژوهشی مشرق موعود

سال هفتم، شماره ۲۶، تابستان ۱۳۹۲

الگوی مفهومی - عملیاتی راه انداز راهبردهای تربیت مهدوی در نظام آموزشی کشور

حسین بقایی*
حمید میهماندوست**
فاضل قهرمانی فرد***
کامیار قهرمانی فرد****

چکیده

پرداختن به تربیت الهی نوآموزان و فراگیران جامعه اسلامی اعم از کودکان، نوجوانان و جوانان و تلاش برای تحقق حیات طیبه و قرب الهی، همواره از دغدغه‌های نظام تعلیم و تربیت کشورمان بوده است. در این راستا از گذشته تا کنون گام‌هایی هرچند نمادین و نه‌چندان بنیادین در ابعاد گوناگون تربیت اسلامی، دینی و قرآنی برداشته شده است. روشن است که محور مشترک و تأکید قاطع ابعاد گوناگون تربیت الهی مبتنی آموزه‌های دینی و فقه شیعی، همانا کوشش برای تربیت انسان‌هایی موحد، پویا، امیدوار به آینده و منتظر مصلح جهانی است که ضمن دوری از اندیشه‌های پوچ‌گرایانه، در تکاپوی دستیابی به حیات طیبه و ساختن جامعه زمینه‌ساز و منتظر گام برمی‌دارند. در سال‌های اخیر با همت برنامه‌ریزان تربیتی و مسئولان فرهنگی کشورمان، به‌ویژه با تولید «سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»، اقدامات برنامه‌ای کلان و ریل‌گذاری اساسی در حوزه تربیت مهدوی فراگیران صورت

* دانشجوی دکتری و عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کلیبر

** کارشناس ارشد برنامه‌ریزی درسی

*** کارشناس ارشد شیمی

**** کارشناس ارشد مدیریت آموزشی (نویسنده مسئول) (k.gh60@yahoo.com)

گرفته است. اما لازم است برای تحقق اهداف برنامه‌ها و راه‌اندازی الگوی تربیت مهدوی، گام‌های اجرایی و عملیاتی مهمی برداشته شود که در این راستا، الگوی معرفی شده در پژوهش حاضر، با هدف شناسایی، تبیین و نهادینه ساختن راهبردهای عملیاتی تربیت مهدوی در حوزه‌های سه‌گانه معارف، نرم‌افزار و سخت‌افزار نظام تعلیم و تربیت کشورمان ارائه شده است.

واژگان کلیدی

مهدویت و انتظار، تربیت مهدوی، الگوی عملیاتی، سند تحول بنیادین.

مقدمه

اعتقاد به مهدویت و ظهور منجی موعود و مصلح زمان به عنوان غایت و نهایت زندگی بشر، در مکتب تشیع اهمیت ویژه‌ای دارد و به لحاظ ریشه داشتن در مبانی اعتقادی و عملی شیعیان، دارای نقشی مهم در همه ابعاد زندگی آن‌هاست و به جرأت بیشترین تجربه‌های معنوی، عرفانی و اخلاقی در تاریخ شیعه، مرهون فرهنگ مهدوی و فرهنگ حسینی است (صمدی، ۱۳۸۵). البته موضوع مهدویت و انتظار در طول تاریخ از غبار زمان، تحریف بدخواهان و توطئه دشمنان مصون نمانده و گاه با افکار و ایده‌های انحرافی و خرافی به بیراهه کشیده شده و هر کدام آفات و مضراتی را وارد این بحث کرده‌اند، به طوری که عده‌ای برای رسیدن به اهداف نفسانی و پلید خود، در پی تحریف و تخریب آن برآمده‌اند و قدرت‌های استکباری نیز برای تسلط بر منابع مسلمانان به این امر دامن زده‌اند (خادمی شیرازی، ۱۳۶۵). در این راستا بر منتظران واقعی و علمای جامعه اسلامی است که نسبت به تبیین چهره حقیقی حضرت حجت علیه السلام و تبیین آموزه مهدویت و جهت همت بگمارند که البته نقش و رسالت نهادهای فرهنگی به ویژه نهاد تعلیم و تربیت در حکومت اسلامی نسبت به زدودن غبار تحریف و توطئه و نیز آگاهی بخشی و ترویج فرهنگ انتظار و مهدویت در میان فراگیران و جوانان جامعه اسلامی، کلیدی است. بنابراین در این نوشتار، به روش توصیفی - تحلیلی ضمن تبیین ضرورت و آسیب‌شناسی وضعیت موجود نظام آموزشی در پرداختن به تربیت مهدوی، الگوی پیشنهادی عملیاتی توأم با مکانیسم‌های اجرایی و راهبردهای عملی در جهت راه‌اندازی و توسعه تربیت مهدوی برای نظام آموزشی کشورمان متناسب با افق و دورنمای برنامه‌های فرادستی، به ویژه «سند تحول بنیادین آموزش و پرورش کشور» معرفی کرده‌ایم.

اهمیت و ضرورت نگرش ایجابی به حوزه تربیت مهدوی

تعلیم و تربیت اسلامی تحت تأثیر ارزش‌ها و آرمان‌های برآمده از آموزه‌های دینی و

جهان‌بینی اسلامی، غایاتی مانند رشد و هدایت، طهارت و حیات طیبه، ایمان و تقوا، قرب الهی، رضوان احدیت، عبادت و عبودیت را پی‌گیری می‌کند؛ به طوری که کارویژه تربیت دینی در جامعه اسلامی همانا شکل‌دهی به باورها و ایمان و اعتقادات فراگیران، متناسب با ارزش‌ها و تعالیم دینی است. در این راستا، یکی از آرمان‌هایی که با اهداف مزبور هماهنگ است، ایمان به فلسفه غیبت و انتظار فرج در اصلاح امور زمان که از بُعد جامعه‌شناختی، برای تأمین سلامت روانی افراد، کنترل ناهنجاری‌های اجتماعی و اصلاح جامعه کارساز بوده، به طوری که احساس «عدالت اجتماعی» به عنوان نتیجه باور به مهدویت، انگیزه مناسبی برای جلوگیری از ارتکاب جرم و ناهنجاری است. همچنین از منظر روان‌شناختی، انتظار، امیدواری و وعده پیروزی حتمی، موجب سلامت و قوت روحی و روانی در شخص منتظر گردیده و نهایتاً هنجارها و مدل‌های رفتاری غالب، زمینه هم‌نوایی، همبستگی و نظم اجتماعی در جامعه را موجب می‌گردد (حسین‌زاده و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۳۹) که این خود برگرفته از رویکرد «تربیت مهدوی» است و باید از جهت‌گیری‌های غالب و کلان تربیت دینی در جامعه باشد. همچنین باور به مهدویت و انتظار فرج، آموزه‌ای دینی است. بنابراین مهم‌ترین اهمیت‌های کارکردی تربیت مهدوی در حوزه تربیت دینی برای نوجوانان و جوانان به عنوان سرمایه‌های اجتماعی جامعه - که بهترین دوران زندگی و سرمایه عمر خود را در اختیار نهاد آموزش و پرورش قرار می‌دهند - متناسب با سطوح سنی و ویژگی‌های رشدی آن‌ها، ایجاد نشاط و امیدبخشی، فاصله گرفتن از روزمرگی، نجات از ناامیدی و امیدوار به آینده بودن، الگوی عمل داشتن، مراقبت دائمی، انتظار عالی، پاسداری از آیین الهی و... است.

افزون بر کاربرد تربیت دینی در تعمیق و ترویج باورها و اعتقادات منجی‌گرایانه و تأکید بر نقش آموزه انتظار و مهدویت در زندگی فردی و اجتماعی، یکی از مؤلفه‌های مهم در زمینه‌سازی ظهور حضرت حجت علیه السلام و شکل‌دهی جامعه زمینه‌ساز، توجه به نقش انسان و مقوله نیروسازی و تربیت منتظران واقعی در راستای تحقق انقلاب جهانی حضرت مهدی علیه السلام است؛ زیرا اراده و محتوای باطنی انسان، علت‌العلل همه تغییر و تحولات اجتماعی است. بنابراین تربیت مهدوی مبتنی بر فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، نقشی محوری و مهم در زمینه‌سازی برای ظهور ایفا می‌کند و لازم است که دولت زمینه‌ساز نسبت به سیاست‌گذاری در تعلیم و تربیت و تدوین نظام آموزش و پرورش بر اساس آموزه مهدویت و انتظار، اهتمام ورزد (موسوی، ۱۳۸۸: ۸۹). بنابراین ضروری است در راستای تدبیر اقدامات تربیتی و راهبردهای مهندسی فرهنگی برای زمینه‌سازی ظهور، متولیان فرهنگ و اندیشه اجتماع، فعالیت‌های

فرهنگی را هماهنگ با آرمان ظهور و در راستای تسهیل و تعجیل ظهور امام علیه السلام تنظیم نموده و قوانین و برنامه‌هایی را در این جهت‌گیری تدوین کنند و راهکارهای عملی کردن آن را نیز اندیشیده و پیشنهاد دهند (حائری پور، ۱۳۸۹: ۱۸۷).

رویکرد تربیت مهدوی مبتنی بر فلسفه انتظار، دلالت‌های متعددی برای برنامه‌های آموزشی، تربیتی و درسی، به‌ویژه برنامه درسی تربیت دینی دارد. به طوری که برنامه‌ها باید بتواند ضمن انتقال دانش، تقویت نگرش و توسعه رفتارهای عملی و آمادگی‌های فردی و اجتماعی افراد، زمینه تحقق اهداف تربیت مهدوی و آرمان‌های فلسفه انتظار را افزایش دهد (مرزوقی، ۱۳۸۷؛ پهلوان، ۱۳۸۲). بنابراین می‌توان گفت مهدویت و انتظار، با توجه به ابعاد شخصیت آدمی و حوزه‌های سه‌گانه اثرگذاری اقدامات تربیتی و یادگیری، دلالت‌های تربیتی گوناگونی دارد که عبارتند از:

الف) دلالت‌های تربیت مهدوی در حوزه بینش‌ها که شامل کمک در شناخت معیارهای حق و باطل، خردورزی، نجات از دام شک‌گرایی و تزلزل در حوزه اندیشه و تعمیق بینش و بصیرت مهدوی است.

ب) دلالت‌های تربیت مهدوی در حوزه گرایش‌ها که شامل تخلّق به فضایل انسانی، امید به آینده روشن، صبر و استقامت، وابستگی نداشتن و تسلیم نشدن به اوضاع موجود، شجاعت و شهامت در تغییر اوضاع و شرایط، جوشش عواطف معنوی سازنده، هویت‌بخشی و رهایی از پوچی و بی‌هدفی است.

ج) دلالت‌های تربیت مهدوی در حوزه رفتارها که شامل پویایی و سازندگی، تعهد و مسئولیت، مدیریت تحول، مجاهدت در برپایی حق، عدالت‌گرایی، وحدت و هم‌گرایی است (موسوی، ۱۳۸۸: ۹۶).

آسیب شناسی ظرفیت‌ها و چالش‌های رویکرد تربیت مهدوی در نظام آموزشی

الف) فرصت‌ها و ظرفیت‌های بالقوه نظام آموزشی در حوزه تربیت مهدوی

پس از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، ضمن مطالعات گسترده درباره اهداف و غایات نظام آموزش و پرورش، نسبت به مد نظر قرار گرفتن و توجه به چهار هدف زمینه‌ساز برای وصول به هدف غایی تعلیم و تربیت - که همان رسیدن به کمال و قرب الهی است - تأکید شده که این چهار هدف زمینه‌ساز عبارتند از:

یکم. تعلیم و تربیت فرد در ارتباط با مبدأ آفرینش؛

دوم. تعلیم و تربیت فرد در ارتباط با خویشتن؛
 سوم. تعلیم و تربیت فرد در ارتباط با جامعه خود؛
 چهارم. تعلیم و تربیت فرد در ارتباط با عالم طبیعت (همو، ۱۳۸۴: ۱۳).
 همچنین در فصل اول «قانون اهداف و وظایف وزارت آموزش و پرورش» مصوب ۱۳۶۶، با عنوان «اهداف اساسی وزارت آموزش و پرورش» چنین آمده است:

ماده ۱. تقویت و تحکیم مبانی اعتقادی و معنوی دانش‌آموزان از طریق تبیین و تعلیم اصول و معارف احکام دین مبین اسلام و مذهب جعفری اثنی‌عشری بر اساس عقل، قرآن و سنت معصومین علیهم‌السلام؛ ماده ۲. رشد فضایل اخلاقی و تزکیه دانش‌آموزان بر پایه تعالیم عالیة اسلام، تبیین ارزش‌های اسلامی و پرورش دانش‌آموزان بر اساس آن‌ها، تقویت و تحکیم روحیه اتکا به خدا و اعتماد به نفس، ایجاد روحیه تعبد دینی و التزام عملی به احکام اسلامی، ارتقای بینش سیاسی بر اساس اصل ولایت فقیه در زمینه‌های مختلف جهت مشارکت آگاهانه در سرنوشت سیاسی کشور، ... رشد دادن و تقویت روحیه عدالت‌پذیری و عدالت‌گستری و ظلم‌ستیزی و مبارزه با تبعیضات ناروا و حمایت از مظلومین و مستضعفین، ... (همو، ۱۳۸۰)

در این راستا اهداف تربیتی در نظام تعلیم و تربیت اسلامی، به‌ویژه تربیت مهدوی که برگرفته از آموزه‌های قرآنی، اسلامی و اعتقادات اصیل و منجی‌گرایانه شیعه بوده و همه ابعاد وجودی متربی (بعد معنوی، جسمانی، عقلانی، اخلاقی، عاطفی، اجتماعی) را در بر می‌گیرد، عبارتند از:

الف) اهداف تربیت مهدوی در وظایف انسان نسبت به خداوند: خداشناسی، پرهیزگاری، عبادت و بندگی؛

ب) اهداف تربیت مهدوی در وظایف انسان نسبت به خود: اندیشه‌ورزی و کسب علم و معرفت، کسب ایمان و فضایل اخلاقی، تعدیل و هدایت غرایز، توجه همزمان به بعد جسمانی و روحانی و...؛

ج) اهداف تربیت مهدوی در وظایف انسان نسبت به دیگران: ارتباطات اجتماعی، ارتباطات اقتصادی، ارتباطات سیاسی، ارتباطات فرهنگی و...؛

د) اهداف تربیت مهدوی در وظایف انسان نسبت به طبیعت: شناخت طبیعت و استفاده شایسته از آن.

لذا آشکار است که اهداف مطرح تربیت مهدوی مورد اشاره، با اهداف زمینه‌ساز تحقق هدف غایی مصوب و تعریف شده برای نظام آموزش و پرورش همخوانی دارد

(صالحی، ۱۳۸۶).

همچنین در راستای آسیب‌شناسی رویکرد کنونی نظام تربیتی کشور به موضوع تربیت مهدوی فراگیران و بررسی ظرفیت‌های بالقوه و چالش‌های اساسی در این باره می‌توان استدلال کرد که اگرچه خوشبختانه در سال‌های اخیر و به دنبال بازنگری و تدوین فلسفه تربیتی برای نظام تعلیم و تربیت کشور، با توجه به لزوم انطباق همه شئون زندگی آدمی با نظام معیار و ضرورت انتخاب و التزام آگاهانه و آزادانه آن توسط افراد جامعه، گام‌های مطلوبی برداشته شده، تربیت دینی و اخلاقی نسبت به سایر ساحت‌های تربیت، محوریت داشته و از اولویت برخوردار است. در این راستا نیز آموزه مهدویت در قالب جهان‌بینی توحیدی و الهی، یکی از آموزه‌های فقه شیعی است که می‌تواند ضمن تأثیرپذیری از مکتب تربیتی اسلام، شکل دهنده نوعی فلسفه تربیتی انتظار مبنی بر فلسفه تربیتی اسلامی باشد (موسوی، ۱۳۸۸: ۹۷). خوشبختانه در راستای شکل‌گیری نوعی رویکرد تربیت مهدوی، در *سند تحول بنیادین آموزش و پرورش* چنین آمده است:

یکی از ویژگی‌های اصلی حیات طیبه، تکیه بر ارزش‌های غایی زندگی - قرب الی الله - و نظام معیار متناسب با آن، یعنی مبانی و ارزش‌های مقبول دین اسلام است؛ زیرا با توجه به لزوم پذیرش ربوبیت خداوند متعال، به عنوان یگانه رب حقیقی جهان و انسان، این نظام معیار، جهت اساسی نحوه تحقق حیات طیبه را در همه مراتب و ابعاد آن مشخص می‌نماید. بنابراین انتخاب و التزام آگاهانه و آزادانه نظام معیار ربوبی و انطباق همه ابعاد زندگی با این نظام، وجه تمایز اساسی حیات طیبه از زندگی غیردینی (= سکولار) رایج محسوب می‌شود که نقطه اوج و حقیقت آن در جامعه جهانی مهدوی محقق می‌گردد. (وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۹۰: فصل اول، بخش کلیات و ترسیم حیات طیبه)

در جای دیگر نیز می‌خوانیم:

۱. آموزه‌های قرآن کریم، نقش معنوی، اسوه‌ای، هدایتی و تربیتی پیامبر اکرم ﷺ و حضرت فاطمه زهرا علیها السلام و ائمه معصومین علیهم السلام به ویژه امام زمان علیه السلام و ولایت‌مداری در تمام ساحت‌ها برای تحقق جامعه عدل جهانی (جامعه مهدوی) (گزاره ۱)؛
۲. آموزه‌های بنیادین مهدویت و انتظار که رمز هویت اسلام ناب و عامل حیات و بقای آن در عصر غیبت است، به عنوان مهم‌ترین رسالت منتظران در عصر غیبت می‌باشد (گزاره ۲)؛
۳. وطن دوستی و افتخار به ارزش‌های اصیل و ماندگار اسلامی - ایرانی و اهتمام به برپایی جامعه مهدوی (گزاره ۲۰). (همان: فصل دوم، بخش بیانیه ارزش‌ها،

چنان‌که اشاره شد، در متن سند تحول بنیادین، برای نخستین بار در تاریخچه نظام آموزش و پرورش ایران صراحتاً به برخی اصول، مبانی و اهداف در زمینه تربیت مهدوی فراگیران و انتقال آموزه‌های مهدویت، ترویج فرهنگ انتظار ظهور، معیار حیات طیبه و ایجاد جامعه زمینه‌ساز ظهور پرداخته شده و ظرفیت‌ها و جهت‌گیری‌های ویژه‌ای تعبیه گردیده است.

برای عملی کردن و نهادینه‌سازی اهداف تربیت مهدوی در نظام آموزشی کشور، وزارت آموزش و پرورش برای نخستین بار، چشم‌انداز، بیانیه مأموریت و اهداف کلان خود را با رویکرد به تربیت مهدوی و آموزه‌های انتظار تدوین کرده است. در *سند تحول* چنین آمده است:

وزارت آموزش و پرورش مهم‌ترین نهاد تعلیم و تربیت رسمی و عمومی، متولی فرایند تعلیم و تربیت در همه ساحت‌های تعلیم و تربیت، قوام‌بخش فرهنگ عمومی و تعالی بخش جامعه اسلامی بر اساس نظام معیار اسلامی، با مشارکت خانواده، نهادها و سازمان‌های دولتی است. این نهاد مأموریت دارد با تأکید بر شایستگی‌های پایه، زمینه دستیابی دانش‌آموزان در سنین لازم‌التعلیم طی ۱۲ پایه تحصیلی (چهار دوره سه‌ساله) به مراتبی از حیات طیبه در ابعاد فردی، خانوادگی، اجتماعی و جهانی را به صورت نظام‌مند، همگانی، عادلانه و الزامی در ساختاری کارآمد و اثربخش فراهم سازد. انجام این مهم نقش زیرساختی در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی خواهد داشت. (همان: فصل سوم، بیانیه مأموریت)

در ادامه نیز می‌خوانیم:

نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی در افاق ۱۴۰۴، با اتکا به قدرت لایزال الهی مبتنی بر نظام معیار اسلامی، فرهنگ و تمدن اسلامی - ایرانی و قوام‌بخش آن‌ها و زمینه‌ساز جامعه جهانی عدل مهدوی علیه‌السلام و برخوردار از توانمندی‌های تربیتی ممتاز در تراز جمهوری اسلامی ایران در سطح منطقه، الهام‌بخش و دارای تعامل سازنده و مؤثر با نظام‌های تعلیم و تربیتی در سطح جهان، ... کارآمد، اثربخش، یادگیرنده، عدالت‌محور و مشارکت‌جو، برخوردار از مربیان و مدیران مؤمن آراسته به فضایل اخلاق اسلامی، عامل به عمل صالح، تعالی‌جو و تحول‌آفرین، انقلابی، آینده‌نگر، عاقل، متعهد، امین، بصیر، حق‌شناس. (همان: فصل چهارم، چشم‌انداز)

نهاد آموزش و پرورش، ضمن تصریح چشم‌انداز و مأموریت خود در تدوین اهداف کلان، خود نیز از رویکرد مهدویت چشم‌پوشی نکرده است؛ به طوری که در فصلی دیگر از *سند تحول*

آمده است:

هدف ۱. تربیت انسانی موحد، مؤمن و معتقد به معاد و آشنا و متعهد به مسئولیت‌ها و وظایف در برابر خدا، خود، دیگران و طبیعت، حقیقت‌جو و عاقل، عدالت‌خواه و صلح‌جو، ظلم‌ستیز، جهادگر، شجاع و ایثارگر و وطن‌دوست، مهرورز، جمع‌گرا و جهانی‌اندیش، ولایت‌مدار و منتظر و تلاش‌گر در جهت تحقق حکومت عدل جهانی، ... آمادۀ ورود به زندگی شایسته فردی، خانوادگی و اجتماعی بر اساس نظام معیار اسلامی ...؛ هدف ۲. ارتقای نقش نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی و خانواده در رشد و تعالی کشور، بسط و اعتلای فرهنگ عمومی و زمینه‌سازی برای اقتدار و مرجعیت علمی و تکوین تمدن اسلامی - ایرانی در راستای تحقق جامعۀ جهانی عدل مهدوی علیه السلام با تأکید بر تعمیق معرفت و بصیرت دینی و سیاسی و ... (همان: فصل پنجم، هدف‌های کلان)

راهکارهای مبتنی بر اهداف عملیاتی مرتبط با آموزه‌های مهدویت و انتظار به منظور هدایت تحولات در نظام آموزشی کشور چنین تشریح شده‌اند:

هدف عملیاتی ۱. پرورش تربیت‌یافتگانی که دین اسلام را حق دانسته و آن را به عنوان نظام معیار می‌شناسند و به آن باور دارند و آگاهانه، آزادانه، شجاعانه و فداکارانه برای تکوین و تعالی اخلاقی خود و دستیابی به مرتبه‌ای از حیات طیبه و استقرار حکومت عدل جهانی مهدوی از آن تبعیت می‌نمایند و به رعایت احکام و مناسک دین و موازین اخلاقی مقید هستند ...؛ راهکار ۴-۱ (ذیل هدف عملیاتی ۱). ایجاد سازوکارهای ترویج و نهادینه‌سازی فرهنگ ولایت‌مداری تولی و تبری، امر به معروف و نهی از منکر، روحیۀ جهادی و انتظار «زمینه‌سازی برای استقرار دولت عدل مهدوی علیه السلام» با تأکید بر بهره‌گیری از ظرفیت حوزه‌های علمیه و نقش الگویی معلمان و اصلاح روش‌ها؛

هدف عملیاتی ۲. تعمیق تربیت و آداب اسلامی، تقویت اعتقاد و التزام به ارزش‌های انقلاب اسلامی؛ راهکار ۲-۲ (ذیل هدف عملیاتی ۲). تعمیق تقوای الهی و مهارت خویشتن‌داری، انتخاب‌گری درست و تعالی بخش مستمر دانش‌آموزان با استفاده از فرصت ایام‌الله، برگزاری مراسم آگاهی‌بخش و نشاط‌انگیز در اعیاد و وفیات، حضور فعال و مشارکت دانش‌آموزان در محافل، مجالس و اماکن مذهبی و تقویت انس با دعا و توسل؛ راهکار ۸-۲ (ذیل هدف عملیاتی ۲). استفاده از ظرفیت برنامه‌های درسی، منابع آموزشی، شبکه ملی اطلاعات و ارتباطات، کتاب‌خانه، فرصت اردوها و فعالیت‌های برون‌مدرسه به‌ویژه مساجد و کانون‌های مذهبی برای تقویت معرفت و

باور به معارف الهی به‌ویژه اعتقاد به توحید و معاد و ولایت و انتظار با رویکرد قرآنی،
روایی و عقلانی در دانش‌آموزان؛

هدف عملیاتی ۸. افزایش مشارکت نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی و مدرسه و
معلمان و دانش‌آموزان در رشد و تعالی کشور در عرصه‌های دینی، فرهنگی، اجتماعی
در سطح محلی و ملی به عنوان نهاد مولد سرمایه انسانی، فرهنگی، اجتماعی و
معنوی؛ راهکار ۵-۸ (ذیل هدف عملیاتی ۸). تبیین دستاوردهای علمی و فنی تمدن
اسلامی - ایرانی در برنامه‌های درسی و آموزشی و تقویت باور و روحیه مسئولیت‌پذیری
دانش‌آموزان برای تحقق تمدن نوین اسلامی در راستای دستیابی به جامعه عدل
مهدوی ﷺ. (همان: فصل هفتم، هدف‌های عملیاتی و راهکارها)

بنابراین اگرچه پیش از این، نظام آموزش و پرورش کشور در سیاست‌گذاری‌ها و
برنامه‌ریزی‌هایش اعتقاد به ظهور منجی و فلسفه ظهور را از بدیهیات جامعه شیعی ایران به
شمار می‌آورده، اما برای نخستین بار، چشم‌انداز تحول، رسالت تربیتی و اهداف کلان راهبردی
خود را با نگاه به آموزه‌های مهدوی و در قالب سند مکتوب طراحی و تدوین کرده که حاکی از
غناي اصول و مبانی اعتقادی - مهدوی و رویکرد مثبت و کلان آن نسبت به توسعه تربیت
مهدوی و ترویج فرهنگ انتظار در جامعه است. گفتنی است جهت‌گیری‌های سند برنامه درسی
ملی که مبتنی بر اصول، مبانی و اهداف تعریف شده در فلسفه تربیتی و سند تحول بنیادین در
حوزه برنامه‌ریزی درسی و ناظر به تعیین روش‌ها، محتوا و... است، دست‌کم در بُعد نرم‌افزاری
و تمهید برنامه‌های کلان، زمینه‌ساز رویکرد عینی و عملی به توسعه نظام تربیت مهدوی در
کشور به شمار می‌رود.

ب) چالش‌ها و موانع رویکرد تربیت مهدوی در نظام آموزشی

هنگامی که از سطح نرم‌افزاری و به دیگر سخن، تبیین فلسفه انتظار و دکترین مهدویت - که
بیشتر در حوزه صاحب‌نظران و نظریه‌پردازان صورت می‌گیرد - به سطح سخت‌افزاری و تحقق
عینی و عملی اهداف و مؤلفه‌های تربیت مهدوی در رفتارهای افراد و گروه‌ها در جامعه رجوع
می‌کنیم، به دلایل گوناگون و با وجود موانع متعدد، نتایج چندان رضایت‌بخش نیست و با
نوعی تأخر و ایستایی در تربیت نیروهای مهدی‌باور و منتظران واقعی روبه‌رو هستیم. البته
تنها پس از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و استقرار نظام جمهوری اسلامی ایران مبتنی بر
احکام و اعتقادات اسلامی و باورهای مهدوی، شاهد تلاش‌هایی به منظور گسترش
اندیشه‌های مرتبط با انتظار و مهدویت از یک سو و ظهور و بروز برخی جنبه‌های اجتماعی این

مفهوم در میان جامعه شیعی بوده‌ایم؛ اما تا تحقق وضعیتی ایده‌آل که در آن، مفهوم انتظار را بتوان در تمام کنش‌ها و عرصه‌های اجتماعی و جهت‌گیری‌های توسعه‌ای جامعه مشاهده کرد، فاصله بسیاری وجود دارد (هرسیچ و صادقی، ۱۳۹۰: ۱۱-۱۳). از این رو تحلیل وضعیت موجود نشان می‌دهد نظام آموزشی در ساحت تربیت دینی و اخلاقی به‌ویژه در بعد تربیت مهدوی و انتقال آموزه‌های مهدویت و ترویج فرهنگ انتظار، چندان موفق نبوده و تأثیرپذیری دانش‌آموزان در رفتارهای فردی و اجتماعی از معارف دینی و مباحث عرضه شده در مدارس بسیار ناچیز و حتی منفی بوده است. لذا آسیب‌شناسی اهداف و برنامه‌های تدوین شده به‌ویژه در حوزه برنامه‌ریزی درسی نشان می‌دهد که تنها در برخی متون درسی، بخش‌ها و فصل‌هایی به تبیین آموزه مهدویت اختصاص داده شده است (پهلوان، ۱۳۸۲). همچنین نتایج مطالعه‌ای در زمینه تحلیل اهداف آموزشی و پرورشی، حاکی از آن است که هیچ نوع هدفی دال بر توجه به مقوله انتظار وجود ندارد (جدول ۱).

جدول ۱. میزان توجه به رویکرد مهدویت در اهداف و اصول آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران (به نقل از مرزوقی، ۱۳۸۷)

ردیف	اهداف کلی تعلیم و تربیت		اصول کلی	
	نوع هدف	تعداد مورد موارد مرتبط	نوع اصول	تعداد اصول
۱	اعتقادی و اخلاقی	۵	کلی	۲۰
۲	پرورشی	۳	برنامه‌ریزی و محتوا	۲۰
۳	علمی و آموزشی	۶	معلم	۱۰
۴	فرهنگی و هنری	۵	دانش آموز	۹
۵	اجتماعی	۹	سازمانی	۱۲
۶	سیاسی	۶	-	-
۷	اقتصادی	۷	-	-
جمع	-	۴۱	-	۷۱

با توجه به جدول ۱، از مجموع ۷۱ اصل از اصول آموزش و پرورش، در ابعاد اصول کلی (۲۰ اصل)، برنامه‌ریزی و محتوا (۲۰ اصل)، اصول مربوط به معلم (۱۰ اصل)، دانش‌آموز (۹ اصل) و سازمان (۱۲ اصل)، هیچ اصلی که با اصول تربیت مهدوی مرتبط باشد وجود ندارد. در بررسی اهداف دوره‌های سه‌گانه تحصیلی، تنها یک مورد در زمره اهداف دوره متوسطه مرتبط با مقوله انتظار ذکر شده، اما در دوره‌های ابتدایی و راهنمایی حتی به این تنها هدف نیز توجه نشده است (جدول ۲).

جدول ۲. میزان توجه به رویکرد مهدویت در اهداف دوره‌های سه‌گانه تحصیلی (به نقل از مرزوقی، ۱۳۸۷)

ردیف	نوع هدف	ابتدایی		راهنمایی		متوسطه		جمع
		تعداد	مورد مرتبط	تعداد	مورد مرتبط	تعداد	مورد مرتبط	
۱	اعتقادی	۱۷	-	۱۸	-	۱۶	-	۵۲
۲	اخلاقی	۲۱	-	۲۳	-	۱۸	-	۶۲
۳	علمی و آموزشی	۸	-	۱۳	-	۱۳	-	۳۴
۴	فرهنگی و هنری	۸	-	۹	-	۹	-	۲۶
۵	اجتماعی	۱۶	-	۱۴	-	۱۴	-	۴۴
۶	زیستی	۸	-	۷	-	۶	-	۲۱
۷	سیاسی	۱۰	-	۱۱	-	۱۳	۱	۳۴
۸	اقتصادی	۷	-	۱۰	-	۱۳	-	۳۰
	جمع	۹۵	۰	۱۰۵	۰	۱۰۲	-	۳۰۳

همان‌گونه که یافته‌های پژوهشی و تحلیل اهداف و اصول آموزش و پرورش نشان می‌دهد، در آموزش و پرورش کشور توجه نظام‌مند و برنامه‌ریزی منظمی در حوزه هدف‌گذاری و تدوین محتوا درباره‌ی تعلیم و گسترش اندیشه‌ی مهدویت و ترویج فرهنگ انتظار، صورت‌پذیرفته است (مرزوقی، ۱۳۸۷).

برآیند سیاست‌گذاری‌ها، برنامه‌ریزی‌ها و همه‌ی اقدام‌های خرد و کلان تربیتی در نظام آموزش و پرورش، تربیت فراگیرانی به عنوان خروجی نهاد تعلیم و تربیت و تحویل آن‌ها به جامعه است. بنابراین چنان‌چه رویکرد آموزش و پرورش به آموزه‌ی مهدویت و انتظار در هدف‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های آموزشی و درسی، رویکردی مبتنی بر تربیت مهدوی و ایجاد جامعه‌ی زمینه‌ساز نباشد و نیز در جامعه‌ی اسلامی نسبت به سرمایه‌گذاری در این مقوله کوتاهی شود، نمودهای مهدی‌باوری و مهدی‌یابوری و آموزه‌های انتظار و مهدویت در زندگی فردی و اجتماعی آحاد جامعه کمتر نمایان خواهد شد.

یافته‌های تحقیق حسین زاده و همکاران (۱۳۸۸) در این باره نشان می‌دهد ایمان و باور قلبی جوانان ۱۵ تا ۲۹ ساله‌ی شهر تهران از امام عصر علیه السلام در حد متوسط بوده و هنوز به ایمان و باور قلبی مطلوب و عمیق دست نیافته‌اند. براساس یافته‌های به دست آمده درباره‌ی مؤلفه‌ی شناخت حضرت مهدی علیه السلام سطح آگاهی جوانانی که در یک کشور اسلامی و شیعه‌مذهب زندگی می‌کنند، چندان مناسب و مطلوب نیست. یافته‌ها نشان می‌دهند میزان آگاهی و شناخت جوانان به فلسفه‌ی غیبت بسیار ناچیز است و جوانان تهرانی شناخت کمی به فلسفه‌ی غیبت امام زمان علیه السلام دارند. بنابراین با ترویج فرهنگ مهدویت و آیین انتظار ظهور امام عصر علیه السلام می‌توان بسیاری از رفتارهای ناسالم، ناامیدی‌ها، بزهکاری‌ها و بحران هویت را در جوانان از بین برد.

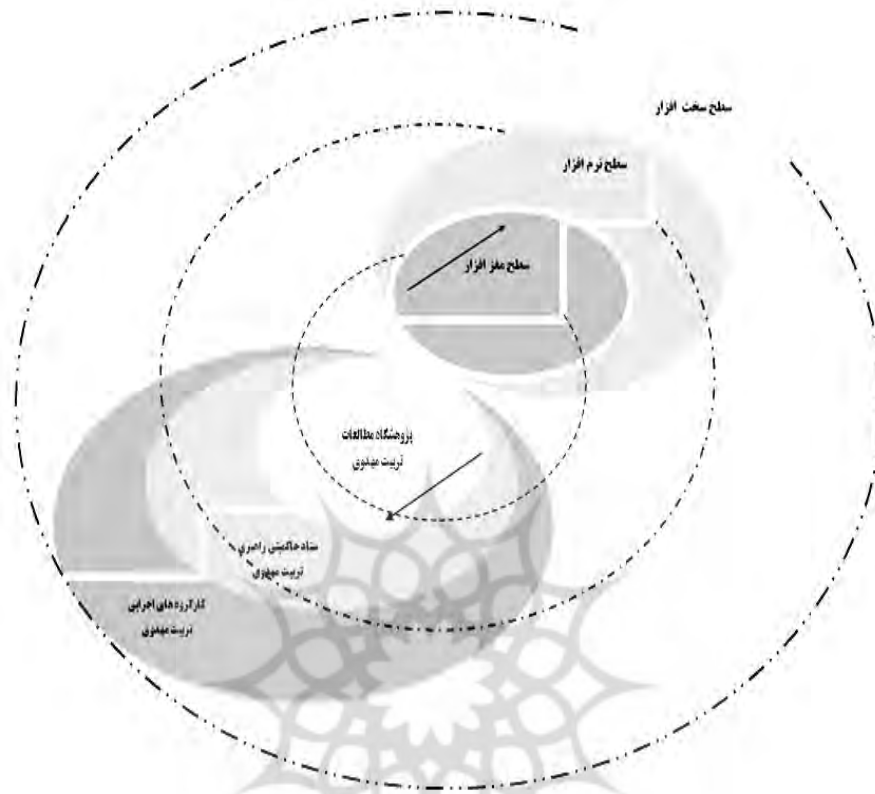
- به طور کلی در آسیب‌شناسی وضعیت موجود نظام آموزشی در توجه به رویکرد مهدویت، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:
۱. ضعف و ابهام در جهت‌گیری‌های کلان ساختاری و برنامه‌ای در حوزه‌های اهداف، برنامه‌ها و سیاست‌های نظام آموزش و پرورش نسبت به مشخص کردن مقاصد و انتظارات تربیت دینی، به‌ویژه در مقوله تربیت مهدوی.
  ۲. آسیب‌های فلسفه، مبانی و اصول آموزش و پرورش، و به بیانی دیگر، اختلاف و تناقض نظری و عملی معرفت‌شناختی و ارزشی مکاتب گوناگون فلسفی به کاررفته در نظام آموزشی کشور، با اهداف و ارزش‌های مطلوب و مورد ادعای فلسفه اسلامی.
  ۳. نبود نگرش کل‌گرایانه و یک‌پارچه نسبت به تربیت و پیامد آن، جدایی و پاره‌پاره شدن ابعاد تعلیم و تربیت در نظام آموزشی معاصر به صورت تأکید بیش از اندازه بر اندیشه و ذهن کودک و توجه نکردن به ابعاد جسمانی، عاطفی، اخلاقی و شخصیتی او.
  ۴. گسترش و ترویج باورهای سطحی در مهدویت‌گرایی و برخورد سنتی مردم با مهدویت و انتظار و گرایش کمتر به مقوله‌های معرفتی و تعهدآور.
  ۵. به‌روز نبودن متون مهدوی و مشارکت نکردن اساتید، صاحب‌نظران، پژوهش‌گران و سایر نهادها در تولید محتوای مهدوی.
  ۶. تأکید صرف بر حفظ و به یادسپاری مطالب مرتبط با انتظار فرج در کتب درسی و توجه نکردن به تقویت معرفت عمیق و توسعه بینش در زمینه مهدویت.
  ۷. تأکید بر جدایی محض مبتنی موضوع‌مداری دروس و رشته‌های گوناگون.
  ۸. تأکید بر کارکردهای ماشینی و عرضه و تقاضا در روابط معلم و متعلم و دوری از رویکردهای تربیتی پدر و فرزندی.
  ۹. تضعیف فریضه امر به معروف و نهی از منکر و گسترش حال زیستی، لذت‌جویی، مصرف‌زدگی و شیفتگی به فرهنگ غرب در سطح جامعه شیعه ایران.
  ۱۰. کم‌توجهی نسبت به مصداق‌سازی و ایجاد نموده‌های عملی از رفتارهای منتظرانه و مهدوی در قالب اقدامات فرهنگی، تربیتی، رسانه‌ای و...
- البته آسیب‌های اشاره شده، از مسائل بنیادی در رویکرد ضعیف و سطحی نظام تربیتی جامعه اسلامی نسبت به تعلیم و تربیت دینی است که در حوزه تربیت مهدوی و ترویج فرهنگ انتظار، چشم‌گیرتر است (پورسیدآقایی و همکاران، ۱۳۹۰).

معرفی الگوی مفهومی - عملیاتی راه‌انداز راهبردهای تربیت مهدوی

استقرار عدالت و گسترش آن برای آماده‌سازی زمینه‌های ظهور تنها با دگرگونی ارزش‌ها و معیارها و تغییر در تمایلات مردم کافی نیست، بلکه به برنامه‌ای راهبردی و ساختاری مناسب نیاز دارد. از این رو نیازمند برنامه‌ای منظم و راهبردی هستیم که در آن اهداف، مسیر حرکت، راهبردها، سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌ها مشخص شده باشد و در مرحله اجرا به تخصیص منابع، نظارت و کنترل مستمر بر همه فعالیت‌ها نیاز دارد. ویژگی‌های این برنامه باید برای رفع اشکالاتش در طول زمان ارزیابی گردد؛ به طوری که گنجایش عدالت مهدوی را داشته باشد.

در ادامه، ضمن درک اهمیت آموزه مهدویت و انتظار در فقه شیعه و ضرورت تبیین آن برای پیروان راستین و یاوران مهدی علیه السلام و نیز با داشتن بصیرت و روشن بینی خاص نسبت به کارکردهای سازنده معنوی، روانی، اجتماعی و... آن در عصر پراضطراب امروز، با داشتن نگاهی راهبردی به اندیشه‌ها و افق‌های رهنمون و طرح‌ها و برنامه‌های تربیتی بالادستی به‌ویژه جهت‌گیری‌ها و رهنمودهای *سند تحول بنیادین آموزش و پرورش* در این زمینه، یک الگوی مفهومی - عملیاتی سه‌بعدی دربرگیرنده اقدامات مغزافزار - نرم‌افزار - سخت‌افزار و در قالب چارچوبی جامع و به منظور راه‌اندازی و توسعه تربیت مهدوی در نظام تربیتی کشور که مبتنی بر جهت‌گیری‌های کلان و راهبردهای عملی توسعه تربیت مهدوی و ترویج فرهنگ انتظار و مهدویت در نهاد آموزش و پرورش است، معرفی کرده‌ایم. البته پیش از معرفی الگوی پیشنهادی و در نگاهی تأملی - نه هرمنوتیک تحلیلی - نسبت به معنای الگوی حاضر، گفتنی است مفهومی بودن الگو دلالت بر تناسب آن با طرح‌واره‌های ذهنی و تراوش خلّاقانه ذهنی در ساختار دادن به مجموعه‌ای از معرفت‌های شهودی، تجربی و پیش‌فرض‌های ذهنی است و همانا چنین الگویی ساخته ذهن پژوهش‌گر و مدلی برای پیاده‌سازی روش‌ها و فرایندهاست. همچنین عملیاتی بودن این الگو، زمینه پیوند یافتن عینی کنش‌های مغزافزار - نرم‌افزار - سخت‌افزار در حوزه تربیت مهدوی و منشأ عمده اقدامات و عملکردهای تربیتی برای توسعه مهدویت در قالب نهاد تعلیم و تربیت را متبادر می‌سازد. به بیانی دیگر، به لحاظ روش‌شناختی سیر تدوین الگوی حاضر از ذهنی به عینی - مفهومی - بوده و از منظر پیاده‌سازی الگو، از مغزافزار به سخت‌افزار - عملیاتی - و همچنین از منظر پداگوژیک نیز از ایجاد آگاهی و شناخت به سوی تبلور رفتاری در فراگیر - عمل تربیتی - مد نظر است.

نمودار. الگوی مفهومی - عملیاتی راه‌انداز راهبردهای تربیت مهدوی در نظام آموزشی

الگوی فوق در دو ضلع مفهومی و عملیاتی عینیت یافته که ضمن همپوشانی، کارکردهای تئوری پردازی و اجرا را همزمان تبیین می‌کند. در این الگو، ضلع مفهومی از سطح مغزافزار که سکوی تئوری پردازی و اندیشه‌ورزی تربیت مهدوی است آغاز می‌شود و به سطح نرم‌افزار که قرارگاه برنامه‌ریزی و تولید برنامه‌های درسی و روش‌های تربیتی است می‌رسد، سپس به سطح سخت‌افزار که خط تولید مواد و محتوا و تکنولوژی در نظام تربیت مهدوی است منجر می‌شود. همچنین به موازات ضلع مفهومی و متناسب با هر کدام از سطوح آن، ضلع عملیاتی شکل می‌گیرد که در آن بالاترین و بنیادی‌ترین جایگاه متعلق به پژوهشگاه مطالعات تربیت مهدوی است که کارکرد تحقق سطح مغزافزار را به عهده دارد و سپس در جایگاه میانی، ستاد حاکمیتی راهبردی تربیت مهدوی وجود دارد که تحقق عملیات سطح نرم‌افزار را عهده‌دار بوده و نهایتاً به جایگاه جامع کارگروه‌های اجرایی تربیت مهدوی می‌رسد که در جهت تحقق کارکردهای سخت‌افزاری و عملیاتی کردن ابعاد تربیت مهدوی فعالیت می‌کند. همان‌طوری که از ضلع مفهومی نمودار فوق برمی‌آید، اساس تحول بنیادین در تربیت مهدوی در سطح

مغزافزار پیشنهاد می‌شود و در چنین سطحی است که تئوری‌ها و راهبردهای تربیت مهدوی مبتنی بر آرا و اندیشه‌های مهدویت و فقه شیعی تولید و عرضه می‌گردند و برآیند نهایی آن تولید مبانی فلسفی تربیت مهدوی و تدوین دکترین مهدویت برای نظام آموزشی کشور به وسیله پژوهشگاه مطالعات تربیت مهدوی است.

در گام بعدی از ضلع مفهومی به سطح نرم‌افزار می‌رسیم که در راستای عملیاتی ساختن دکترین تربیت مهدوی، کارکردهای راهبردهای تربیت مهدوی، تصمیم‌سازی، ارائه رهنمود و برنامه‌ریزی آموزشی و درسی برای توسعه تربیت مهدوی را به وسیله ستاد حاکمیتی راهبری تربیت مهدوی تحقق می‌بخشد. سرانجام در سطح سخت‌افزار به منظور اجرایی کردن راهبردها، تصمیمات و برنامه‌های آموزشی و درسی و...، تولید محتوا، تأمین فضا، تکنولوژی، مواد و رسانه‌های آموزشی، نیروی آموزشی، راهنمای تدریس، آموزش و... و انتقال آن به سطح مدارس و آموزشگاه‌ها به وسیله کارگروه‌های اجرایی تربیت مهدوی صورت می‌پذیرد.

جدول ۳. تحلیل اجزای الگوی مفهومی - عملیاتی راه‌انداز

سطح مفهومی	نهادسازی عملیاتی	کارکردهای عملیاتی	نهادهای تلفیقی پراکنده	عوامل کلیدی پراکنده
مغزافزار	پژوهشگاه مطالعات تربیت مهدوی	تدوین مبانی فلسفی و دکترین تربیت مهدوی نظام آموزشی	پژوهشگاه علوم اسلامی حوزه پژوهشگاه علوم انسانی و معضلات فرهنگی وزارت علوم پژوهشگاه معضلات وزارت آموزش و پرورش مرکز مطالعات سترتژیک پژوهشگاه مهدویت سایر پژوهشگاه‌های علوم انسانی و اسلامی	امید به تربیت مهدوی گفتمان تربیت مهدوی پژوهش تربیت مهدوی تکنولوژی تربیت مهدوی فلسفه تربیت مهدوی تئوری تربیت مهدوی
نرم افزار	ستاد حاکمیتی راهبری تربیت مهدوی	راهبردهای سیاستگذاری و برنامه‌ریزی فرهنگی، آموزشی و ترویجی	شورای عالی انقلاب فرهنگی شورای عالی آموزش و پرورش وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری سازمان تبلیغات اسلامی سازمان صدا و سیما	تحصیل سازی راهبردهای سیاستگذاری سیاستگذاری برنامه‌ریزی تعیین جایگاه و حلقه ملی تولید چشمه انداز قبال
سخت افزار	کارگروه‌های اجرایی تربیت مهدوی	تولید محتوا، تکنولوژی، فضا، مواد آموزشی، رسانه، اجرای میدانی و...	حوزه‌های ستاد وزارت آموزش و پرورش متشکل از: شورای عالی آموزش و پرورش تعاونت پژوهشی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی دفتر تأیید کتاب درسی تولید نرم‌افزارها و مستندات تکنیک آموزشی کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان دارت کتب آموزشی و پرورش اسنادها دانشگاه فرهنگیان و...	تولید و بازتولید محتوای تربیتی تولید برنامه‌های هنری و تربیتی تولید کتب راهنمای آموزشی تهیه مواد و رسانه‌های آموزشی تولید فوق برنامه‌های فراغت تأسیس برنامه‌های نرم‌افزاری، هنری و تصویری و اجرایی جاری‌سازی و پایش برنامه تولید ارائه علاقه‌مندی ارزیابی

در جدول بالا، اجزای الگو در هر سه سطح مفهومی به روشنی مورد تحلیل واقع شده است. نهادهای مربوط به هر سطح پیش‌بینی شده‌اند و همچنین کارکردها و عملیات هر سطح نیز مشخص شده است. چنان‌که پیش‌تر نیز توضیح داده شد، هر اقدام علمی و فناورانه و به‌ویژه اقدامات فرهنگی و تربیتی پیش از هر چیزی نیازمند کار فکری، بسترسازی تئوریک و

بنیان‌های نظری است. بنابراین راه‌اندازی بنیان‌های فکری و نظری در حوزه تربیت مهدوی همچون مهدویت‌اندیشی، مهدویت‌پژوهی و... مربوط به سطح مغزافزار در الگوی حاضراست. پس از راه‌اندازی مبانی فکری، فلسفی و معرفتی تربیت مهدوی، مرحله سیاست‌گذاری و راهبردسازی به عنوان میانجی تبدیل نظر به عمل در عرصه نهادهای حاکمیتی و برنامه‌ریزی به وسیله نهادهای تخصصی اجرایی است که چنین کارکردی نیز در سطح نرم‌افزار الگوی حاضرخ می‌دهد. همچنین کارکردهایی مانند ایجاد چشم‌انداز، نظارت و ارزیابی بر پیشبرد برنامه‌ها در عمل نیز در این سطح پیش‌بینی شده است. همچنان‌که در جدول نیز مشاهده می‌شود، نهاد پیش‌بینی شده برای این سطح، «ستاد حاکمیتی راهبری تربیت مهدوی» است که برخی از مهم‌ترین کارکردها و وظایف پیش‌بینی شده آن عبارتند از:

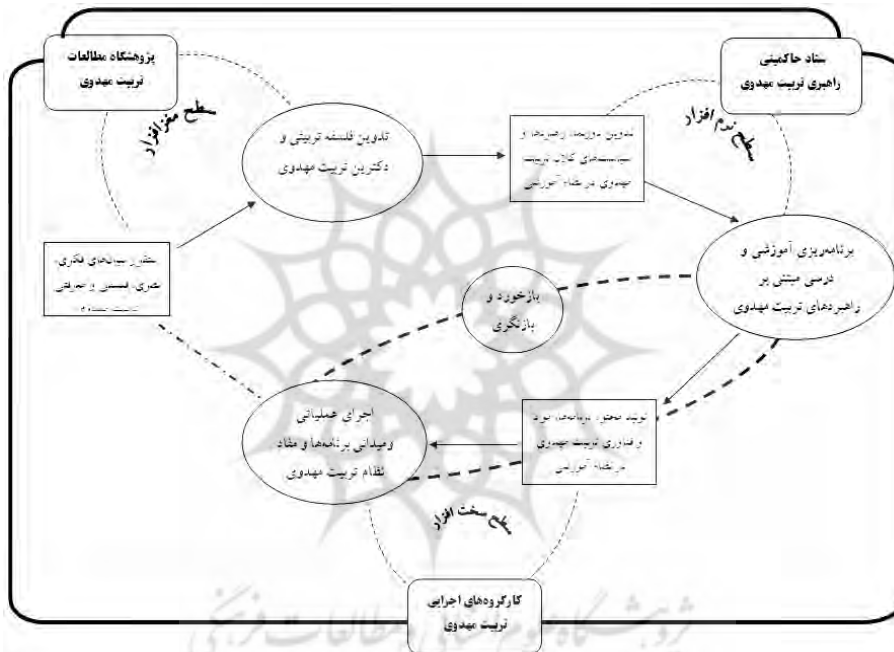
- تهیه و تصویب نقشه راه و دستورالعمل‌ها و رهنمودهای پیاده‌سازی طرح در عمل؛
- نظارت بر تهیه و تدوین محتوای مهدوی و اعلام رهنمود در این زمینه؛
- نظارت بر الگوسازی مبتنی بر آموزه‌های مهدوی در نظام آموزشی؛
- سیاست‌گذاری برای عملیاتی کردن تئوری‌های مهدویت در قالب اقدامات تربیتی؛
- استخراج اهداف و راهکارهای مرتبط با مهدویت در سند تحول و تهیه دستورالعمل‌های اجرایی آن‌ها؛
- نظارت و ارزیابی میزان پیشبرد و تحقق اهداف طرح و اعمال اصلاحات لازم؛
- تعامل با نهادها و سازمان‌های دینی و پژوهشی مرتبط با موضوع؛
- نظارت بر تشکیل و راه‌اندازی کارگروه‌های مهدویت در سطح استان‌ها؛
- رصد اقدامات فرهنگی و تربیتی مهدوی در سطح جامعه و فراخوان تولید اندیشه و طرح در این باره.

در سطح سخت‌افزاری، اعم سیاست‌ها، برنامه‌ها و راهبردهای فرهنگی و تربیتی برگرفته از مبانی نظری و معرفتی، در قالب فناوری، محتوا، منابع و مواد آموزشی و درسی برای اجرا در مدارس و آموزش به دانش‌آموزان تولید و عرضه می‌شود و به موازات آن آموزش‌های عمومی و تخصصی به مجریان برنامه‌ها برای تحقق بهینه اهداف و محتوا و الگوسازی اثربخش صورت می‌گیرد. گفتنی است در مراحل اجرا، وضوح تمایز مراحل و تقدّم و تأخر برخی اقدامات سطوح به اندازه وجه مفهومی الگوی حاضر نیست، بلکه در همه سطوح و مراحل الگوی راه‌انداز، نوعی همپوشانی، هم‌پیوندی و همزمانی حاکم است و افزون بر آن به لحاظ نهادسازی و ترسیم وظایف نهادها و سازمان‌های گوناگون نیز ممکن است تعدد و پراکندگی نهادها و

وظایف آن‌ها به چشم بخورد. اما باید توجه داشت که هدف تدوین و معرفی الگوی حاضر، طراحی الگویی مطلوب و ایده‌آل برای راه‌اندازی فعالیت‌ها و راهبردهای تربیت مهدوی در قالب نظام آموزشی و در بستر اجرای تحولات بنیادین در آموزش و پرورش کشور است. بنابراین در مرحله اجرا و عمل به اعتباربخشی متناسب با محدودیت‌ها و مقتضیات کنونی نیاز داریم. از این رو چرخه فرایندی الگوی عملیاتی راه‌انداز برای تبدیل نظر به عمل تربیت مهدوی در زیر ترسیم شده است.

نمودار ۲. فرایند اجرایی الگوی مفهومی - عملیاتی راه‌انداز راهبردهای تربیت مهدوی در نظام آموزشی

البته بر اساس فرایند نشان داده شده در نمودار بالا، به اجرای مقطعی و ایستای برنامه‌ها و راهبردهای تربیت مهدوی در سطح مدارس بسنده نشده است، بلکه روند اجرای برنامه‌ها به صورت تسلسلی همواره مورد ارزیابی، نظارت و بازنگری در راستای تحقق اثربخش اهداف برنامه قرار می‌گیرد. در حالت کلی شاید بتوان گفت فعال‌ترین و کاربردی‌ترین سطح از سطوح مفهومی الگو، سطح سخت‌افزار و نهادسازی مرتبط با آن بوده که در قالب کارگروه‌های اجرایی و ستادها و کمیته‌های منشعب از آن‌ها، روند اجرای برنامه‌ها و عملیاتی نمودن نظام تربیت مهدوی در سطوح عملیاتی نظام آموزشی به‌ویژه مدارس را دنبال می‌کند و همچنین از آن‌جایی هدف همه تدابیر و اقدامات خرد و کلان در تدوین و اشاعه نظام تربیت مهدوی،

انتقال آموزه‌های مهدویت و فرهنگ انتظار به فراگیران و نسل جدید جامعه و تلاش واحدهای آموزشی و مربیان برای شکل‌دهی رفتار، منش و شخصیت نوآموزان متناسب با هنجارهای دینی و قواعد تربیت مهدوی است که این خود در جامعه‌پذیری مهدی‌باوران و مهدی‌یاوران، فرایند اثربخشی تلقی می‌گردد. از این رو عمده تلاش‌های کارگروه‌های تربیت مهدوی در سطوح سخت‌افزاری تمرکز بر جنبه‌های عینی و عملی تربیت مهدوی و اشاعه سازکارهای سخت‌افزاری در سطح مدارس است. در این راستا و در قالب الگوی راه‌انداز تربیت مهدوی، مجموعه فعالیت‌های سخت‌افزاری برای تحقق اهداف و برنامه‌های محوری و بنیادی در سطوح نرم‌افزاری و مغزافزاری، به سه مجموعه از اقدام تربیت مهدوی مطابق جدول زیر تقسیم می‌گردند.

جدول ۴. مجموعه اقدامات سخت‌افزاری الگوی تربیت مهدوی

اندامات سخت‌افزاری	حوزه اجرا	کارکردها	فعالیت‌ها
اقدام تولید و اشاعه محتوا	کارگروه‌ها و سنادهای تربیت مهدوی	غناهای محتوایی و تجربی مستمری به منابع	تولید کتب آموزشی و کمک آموزشی مهدوی، تولید کتب شعر، ادبیه، مناجات، داستان و... مهدوی، تولید نشریات و بروشورهای دانش آموزی، تولید نرم‌افزارها و بسته‌های کاربردی سمعی، بصری رایانه ای و اشاعه محتوا ای ادبیات انتظار در کتب ادبیات فارسی
اقدام اشاعه روش‌ها و تعالیم	اماکن عمومی تربیتی، آموزشی و دینی	نمادسازی، تبلیغ و ترویج، سیره سازی، رونق بخشی	برگزاری مراسم و مناسک، ادبیه و انتظار ظهور در اماکن تربیتی، برگزاری مسابقات و جشنواره‌های فرهنگی، هنری، علمی و نوآوری در حوزه تربیت مهدوی، رونق بخشی عباد و جشن‌های شعبانیه در محلات، و محافل تربیتی، برگزاری خدایش‌ها، نشست‌ها و اردوهای سیاحتی و زیارتی، یادوران مهدوی (عج)
اقدام تربیت عملی و رفتاری	مدارس و کلاس‌های درس	آگاهی بخشی، بصیرت افزایی، علاقه مندی، شخصیت‌پذیری	تبیین مسائلی و فضاهای مهدوی ویژه نوآموزان، تدوین محتوای مهدوی به زبان شیوای فراگیران، ارائه مشاوره‌های دینی برای رفع ابهام و شبهات دانش‌آموزان و تحکیم ایمانی و اعتقادی، تقویت امید، انتظار و ایمان به برقراری عدالت و پرچیدن ظلم و فساد، تربیت فکری و رفتاری یاران و یاوران پاک، ارائه آموزش‌های مهدویت اندیشی و مهدویت پژوهشی به مربیان و معلمان و جندعه علمی، مقابله روش‌مند و منطقی با تحریکات و خرافات

بنابر جدول بالا، سه اقدام عملیاتی در سطح سخت‌افزاری برای راه‌اندازی راهبردهای تربیت مهدوی در نظام آموزشی کشور عبارتند از:

۱. تولید و اشاعه محتوا: به مجموعه فعالیت‌های مرتبط با تولید مواد، محتوا، کتب، بسته‌ها، نرم‌افزارها، رسانه‌ها و نشریات آموزشی و کمک آموزشی مرتبط با موضوع مهدویت و آموزه انتظار گفته می‌شود که به منظور تأمین غنای محتوایی تربیت مهدوی و زمینه‌سازی ارتقای

معرفت و نگرش دانش‌آموزان نسبت به حضرت حجت علیه السلام و تعالیم مرتبط به کار می‌روند. اقدامات تولید و اشاعه محتوا، مبتنی بر جهت‌گیری‌های کلان برنامه درسی ملی است، به طوری که در تولید محتوا و برنامه‌ریزی درسی باید ضمن رعایت رهنمودها و جهت‌گیری‌های برنامه درسی ملی، به اصول تربیت مهدوی و رعایت تناسب سنی، رشد ذهنی، تفاوت‌های فردی، تنوع و جذابیت، عینی بودن و همچنین سطوح گوناگون حیطه‌های معرفتی، گرایشی و رفتاری توجه کرد. همچنین در حیطه محتوایی تربیت مهدوی، و در ایجاد معرفت در فراگیران نسبت به آموزه مهدویت، ضمن توجه به کژفهمی‌ها و سطحی‌نگری‌ها و دوری از آن‌ها، باید از دیدگاه‌های ایستا، خرافی، غیرواقعی، قشری، خشن و ماورایی فاصله گرفت (صمدی، ۱۳۸۵: ۱۸).

انواع محتوای مورد نیاز تربیت مهدوی فراگیران به لحاظ تناسب ذهنی و سنی مخاطبان را می‌توان به صورت زیر طبقه‌بندی کرد:

جدول ۵. مقوله‌بندی کتاب‌ها به عنوان محصول فرهنگی متناسب با مخاطبان
(به نقل از: میرزا محمدی، ۱۳۹۰: ۱۲۴)

مخاطب	قالب	محتوا	شکل
کودکان	داستانی	مفاهیم	کتاب
نوجوان	شعر	کارکردها	
جوان	فلسفی	مصادیق	
میان سال	مذهبی	تطبیق	
خاص (نخبه‌ها، غیرمسلمان‌ها...)	...	...	

البته در حوزه اقدام به تولید محتوای تربیت مهدوی و به منظور عملیاتی کردن راهبردهای سخت‌افزارانه الگو در مرحله اجرا و در قالب محتوای آموزشی برای مدارس می‌توان به راهکارهای زیر توجه کرد:

- تهیه محتوا و کتب درسی مبتنی بر مبانی اعتقادی تشیع و انتظار ظهور موعود؛
- تهیه کتب، نشریات، نرم‌افزارها، انیمیشن، فیلم و بسته‌های آموزشی با محتوای انتظار و اشاعه فضاهای مجازی مهدویت؛
- تدوین اهداف آموزشی مبتنی بر فرهنگ انتظار در کتب دینی، اخلاقی و اجتماعی؛
- زمینه‌سازی پدید آوردن و توسعه ادبیات انتظار با تشویق تولید و اشاعه آثار (شعر، داستان، نثر، دعا و...) فرهنگ انتظار و مهدویت؛
- ارائه تعریفی درست، معقول و مهرورزانه و به دور از توصیفات خرافی، خشن و تخیلی از انقلاب مهدی علیه السلام در کتب درسی.

۲. اشاعهٔ روش‌ها و نمادها: اشاعهٔ نمادها به مجموعه اقدامات و فعالیت‌های مرتبط با مهدویت و انتظار گفته می‌شود که به عنوان سمبل‌های اعتقادی و الگوهای مهدوی در مسیر زمینه‌سازی ظهور حضرت حجت علیه السلام در جامعه کاربرد دارند و تبلیغ آن‌ها به عنوان نمادهای مهدی‌باوری و انتظار ظهور در ترویج فرهنگ انتظار و ایجاد جامعهٔ زمینه‌ساز نقشی اساسی دارند. برخی از شاخص‌های نمادین حوزهٔ مهدویت که در تبلیغ و ترویج فرهنگ انتظار و تقویت علاقه‌ها و گرایش‌های عمومی در سطح جامعه نقش دارند عبارتند از: برگزاری جشن‌ها و مراسم‌های اعیاد مذهبی و شعبانیه همچون اعیاد نیمهٔ شعبان و عید عدالت، آزادی و کرامت انسانی، عید انتظار در ایام شعبانیه؛ چراغانی اماکن تربیتی و برپایی جشن شادمانی با حضور اولیا در مدارس؛ برگزاری مراسم ادعیه همچون دعای ندبه و... در مدارس کشور؛ برگزاری همایش‌ها، مسابقات شعر، نقاشی، روزنامه دیواری، مقاله‌نویسی و...، جشنواره‌ها و نشست‌های فرهنگی و هنری و شب‌شعرها با حضور هنرمندان، مداحان، شاعران، دانش‌آموزان موفق در سطح مدارس و مجتمع‌های آموزشی؛ برگزاری مجالس ذکر اهل بیت علیهم السلام، سخنرانی و معرفت نسبت به حضور حضرت حجت علیه السلام در دوران غیبت؛ تکریم اماکن منسوب به حضرت همچون مسجد مقدس جمکران و برنامه‌ریزی اردوهای زیارتی به منظور حضور دانش‌آموزان در فضای عاشقانه و عارفانهٔ مسجد جمکران، چنان‌که امروزه مسجد مقدس جمکران در اثر توجه روزافزون مردم به سوی حضرت، به پایگاهی مهم برای تبلیغ و ترویج معارف مهدوی تبدیل شده و حجم انبوه زائران، به‌ویژه در ایام شعبان، گویای عطش و عشق وسیع مردم به امام زمان علیه السلام است. از این رو استفادهٔ معنوی - فرهنگی از این اماکن مقدس، نقشی اساسی در انگیزش احساسات مذهبی مردم و جذب و آشنایی آنان با مسائل مهدوی خواهد داشت و جهت‌گیری درست و استفادهٔ بهینه از این فرصت‌ها، برای تقویت ارتباط مردم با امام زمان علیه السلام بسیار اهمیت دارد که این مسئولیت، بیشتر متوجه متولیان امور فرهنگی و تربیتی و علمای دین است (صمدی، ۱۳۸۸؛ بیاری و چراغی، ۱۳۸۵).

۳. تربیت عملی و رفتاری: چنین اقدامی بیشتر به روش‌ها و روابط تسهیل‌کنندهٔ انتقال معرفت مهدوی و فرهنگ انتظار به مخاطبان، به‌ویژه نوجوانان و جوانان گفته می‌شود که بیشتر حوزهٔ روش‌شناسی تربیت مهدوی برای آگاهی‌بخشی و تبیین، تحلیل، تفسیر و ترویج آموزه‌های مهدویت را دربر می‌گیرد. از آن جایی که انتقال فرهنگ مهدویت به نسل نو و تربیت آنان به عنوان منتظران ظهور حضرت مهدی علیه السلام بدون بهره‌گیری از شیوه‌های خاص خود ممکن نخواهد بود، در بعد سبک تربیت مهدوی ایجاد معرفت نسبت به مهدویت در فراگیران

زمانی موفق خواهد شد که علاوه بر این که در حوزه محتواسعی در به‌کارگیری دیدگاهی واقع‌بینانه داشته باشیم و در حوزه روشمندی که عمدتاً معطوف به روش ارائه محتوای منابع درسی است نیز سنجیده و با درایت عمل کنیم و نکاتی از جمله استفاده از زبان روزآمد و متناسب با فهم مخاطبان، توجه به وسع علمی فراگیران، مرتبط ساختن اندیشه انتظار و ظهور حضرت حجت علیه السلام با علم روز و متن زندگی و مسائل و مشکلات امروز، تعمق و روشن‌گری و به‌کارگیری روش‌های شبهه‌زدایی و شفاف‌سازی، معرفی کمالات و قابلیت‌های یاران حضرت و... را مد نظر داشته باشند.

البته مطلوب‌ترین روش در تربیت مهدوی عبارت است از برقراری ارتباط دوسویه میان معلم و متعلم در فرایند آموختن آموزه‌های مهدویت و انتظار. از آن جا که معلم عنصری مؤثر در پدیدارسازی بنیادهای تعلیم و تربیت دانش‌آموزان است و همچنین در تربیت دوران خردسالی، به تدریج قلب و ذهن کودکان به شکل دلخواه مریبان و معلمان درآمده و از آن پس، هیچ‌کس را یارای رهایی از آموخته‌های پیشین نیست. لذا چنان چه معلمان در فرایند تعلیم، این ارزش‌ها و آرمان‌ها را به دانش‌آموزان القا و انتقال دهند، تربیت‌یافتگان نظام‌های آموزش و پرورش، به عنوان بازتابی از همه دریافت‌های رسمی و غیررسمی کارگزاران نظام آموزشی، همچون منتظران کارآمد و مسئول تربیت خواهند شد (موسوی، ۱۳۸۸؛ حائری پور، ۱۳۸۹) و از سوی دیگر به‌کارگیری رویکرد تعمق همراه با تعقل و شکیبایی در برخورد با آموخته‌ها و مسائل، به طوری که افراد باید یاد بگیرند تا با تفکر برای تحصیل و تقویت بصیرت در جامعه، آن چه را می‌شنوند یا می‌بینند به خوبی درک کنند و با روشن‌بینی، فهم درست و ژرف‌نگری و دوری از سطحی‌نگری، خود را هم به عنوان منتظر واقعی و هم آگاه و بیدار در برابر اقدامات انحرافی، تشویش‌اذهان و گمراهی افراد از جانب دشمنان، حفظ کنند.

نتیجه

یکی از نهادهای آموزشی، تربیتی، اجتماعی و فرهنگی مهم در هر جامعه، نهاد آموزش و پرورش است که علاوه بر انتقال فرهنگ و تجارب بشری به نسل جدید، ایجاد تغییرات مطلوب در شناخت‌ها، نگرش‌ها و شکل‌دهی رفتار کودکان، نوجوانان و جوانان جامعه را بر عهده دارد. از این رو با توجه به اهمیت تربیت دینی و اسلامی مبتنی بر فقه شیعی از طریق کسب معرفت و ایجاد محبت به اهل بیت علیهم السلام به‌ویژه مقوله مهدویت و انتظار، نقش سازنده و اثرگذار نهاد آموزش و پرورش برای توسعه فرهنگ انتظار و مهدویت در جامعه به‌ویژه میان اقشار کم‌سن و سال جامعه، بیشتر احساس می‌شود.

آسیب‌شناسی وضعیت موجود در رویکرد نظام آموزشی کشور نسبت به مقوله مهدویت، ابعاد ظرفیت‌ها و جهت‌گیری‌های بنیادی و برنامه‌ای در قالب اسناد بالادستی و کلان، به‌ویژه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و همچنین موانع و چالش‌های محوری موجود به‌خصوص در اهداف و عناصر نظام آموزشی را آشکار ساخت. همچنین الگوی مفهومی - عملیاتی ارائه شده در این پژوهش در سه سطح گوناگون مغزافزار، نرم‌افزار و سخت‌افزار، ضمن نهادسازی و تبیین کارکرد، راهبردهای راه‌انداز تربیت مهدوی در نظام آموزشی کشور را متناسب با هر سطح مفهومی، معرفی کرد و سرانجام در اساسی‌ترین و عملیاتی‌ترین سطح مفهومی (سطح سخت‌افزار) که اجرای راهبردها و راهکارها در عمل به شکل‌دهی ارزش‌های رفتاری و نیز شخصیت‌پذیری فراگیران بر اساس آموزه‌های مهدوی می‌انجامد، سه اقدام اصلی سطح مزبور با عنوان: تولید و اشاعه محتوا، اشاعه روش‌ها و نمادها و تربیت عملی و رفتاری در سطح کلاس درس و مدرسه تشریح شد.

پیشنهاد‌های کاربردی برای جامعه عمل پوشاندن به ابعاد تربیت مهدوی در قالب تعلیم و تربیت اسلامی و تسهیل زمینه‌های ترویج فرهنگ انتظار و مهدویت و ایجاد جامعه زمینه‌ساز، عبارتند از:

- شناساندن سیمای واقعی امام عصر علیه السلام و سیمای مطلوب از فلسفه مهدویت و تبیین فلسفه ظهور و ویژگی‌های فرهنگ انتظار به دانش‌آموزان برای افزایش دانش، بینش و رفتار مهدوی در گستره فعالیت‌ها در کتاب‌های درسی؛
- طراحی محتوای متناسب با سطح درک و فهم دانش‌آموزان در کتاب‌های درسی پایه‌ها و سطوح مختلف تحصیلی؛
- سازماندهی و برنامه‌ریزی فعالیت‌های فوق برنامه در زمینه گسترش تفکر و فرهنگ مهدویت در مدارس؛
- ایجاد عشق و علاقه و محبت نسبت به ولایت و امامت حضرت حجت علیه السلام در قالب محتوای آموزشی و الگوهای نمادین؛
- بالا بردن و تقویت تقوا و بصیرت دینی مخاطبان با رویکرد تعلیم و تربیت دینی و اسلامی؛
- تبیین مباحث ولایت فقیه و حق ولایت در عصر غیبت برای دانش‌آموزان و رفع شبهه از آن؛
- اصلاح اندیشه‌های تردید‌آمیز و نگرش‌ها و بینش‌های انحرافی نسبت به امام زمان علیه السلام و

عصر ظهور؛

- زیر نظر داشتن و شناسایی نقشه‌های احتمالی دشمنان اسلام و مسلمین در زمینه فرهنگ انتظار و مقابله مناسب با آنها به وسیله آشکارسازی نقش و اهداف سیاست‌های استکباری در ترویج مهدویت‌های کاذب در جامعه و مقابله با مدعیان دروغین؛
- بازنگری و اصلاح رویکرد تربیت دینی نظام آموزشی بر اساس فلسفه مهدویت؛
- گسترش نظارت عمومی و ترویج فریضه امر به معروف و نهی از منکر در سطح مدارس؛
- گسترش فرهنگ مهدویت و انتظار در جامعه فرهنگیان، دانش‌آموزان و اولیا به منظور تربیت نسل منتظر، مهدی‌باور و مهدی‌یاور؛
- برنامه‌ریزی دوره‌ها، کارگاه‌ها و کلاس‌های آموزشی و جلسات پرسش و پاسخ برای دانش‌آموزان و فرهنگیان؛
- برنامه‌ریزی مسابقات گوناگون فرهنگی و هنری مرتبط با فرهنگ مهدویت و نیز برنامه‌ریزی اردوهای آموزشی و زیارتی و اعزام به مسجد مقدس جمکران؛
- فراخوان راه‌اندازی و فعال‌سازی وبلاگ‌ها و سایت‌های مرتبط با مهدویت و انتظار در فضاهای مجازی (اینترنت)؛
- استفاده از ظرفیت‌های مهدوی *سند تحول بنیادین* و تهیه راهکارها و رهنمودهای اجرایی تربیت مهدوی.

منابع

- بیاری، علی اکبر؛ چراغی، اسماعیل، «نقش خانواده در انتقال محبت حضرت مهدی علیه السلام به فرزندان»، فصل نامه علمی - پژوهشی *مشرق موعود*، قم، مؤسسه آینده روشن، سال اول، ش ۱، ۱۳۸۵ ش.
- پورسیدآقایی، سید محسن و همکاران، «راهبردهای فرهنگی مهدویت برای جامعه و دولت زمینه ساز، بر اساس مدل SWOT»، *مجموعه مقالات ششمین همایش بین المللی دکتورین مهدویت* (ج ۲)، قم، مؤسسه آینده روشن، ۱۳۹۰ ش.
- پهلوان، منصور، «بایسته های پژوهشی در مسئله مهدویت». *مجله سفینه*، ش ۱۲، ۱۳۸۲ ش.
- حائری پور، محمد مهدی، «شاخص های فرهنگی جامعه زمینه ساز ظهور»، *مجموعه مقالات ششمین همایش بین المللی دکتورین مهدویت* (ج ۲)، قم، مؤسسه آینده روشن، ۱۳۸۹ ش.
- حسین زاده، اکرم و همکاران، «بررسی باور به مهدویت در میان جوانان ۱۵ تا ۲۹ ساله تهرانی»، فصل نامه علمی - پژوهشی *مشرق موعود*، قم، مؤسسه آینده روشن، سال سوم، ش ۱۲، ۱۳۸۸ ش.
- خادمی شیرازی، *یاد مهدی علیه السلام*، تهران، مؤسسه نشر و تبلیغ، ۱۳۶۵ ش.
- صافی، احمد، *آموزش و پرورش ابتدایی، راهنمایی تحصیلی و متوسطه*، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۸۴ ش.
- صافی، احمد، *سازمان و قوانین آموزش و پرورش ایران*، تهران، انتشارات سمت، چاپ نهم، ۱۳۸۰ ش.
- صالحی، غلام رضا، «مهدویت و اصول نظام تربیتی اسلام»، فصل نامه علمی - پژوهشی *مشرق موعود*، قم، مؤسسه آینده روشن، سال اول، ش ۴، ۱۳۸۶ ش.
- صمدی، معصومه، «مهدویت، رسالت نظام تعلیم و تربیت در شکل دهی جامعه مهدوی»، *مجله مصباح*، ش ۶۶، ۱۳۸۵ ش.
- صمدی، قنبرعلی، «آموزه انتظار و زمینه سازی ظهور»، *مجموعه آثار پنجمین همایش بین المللی دکتورین مهدویت* (ج ۲)، قم، مؤسسه آینده روشن، ۱۳۸۸ ش.
- مرزوقی، رحمت الله، «سیمای مهدویت در برنامه های آموزشی مدارس: رویکردی به فلسفه تربیتی انتظار». *دوفصل نامه علمی - پژوهشی تربیت اسلامی*، سال سوم، ش ۷، ۱۳۸۷ ش.
- میرزاحمدی، علی، «راهبردهای تولید، انتقال و بازخورد فرهنگ مهدویت». *مجموعه مقالات ششمین همایش بین المللی دکتورین مهدویت*، قم، مؤسسه آینده روشن، ۱۳۹۰ ش.

- موسوی، سیدمهدی، «مدرسه مهدوی؛ درآمدی بر فلسفه و نظام آموزش و پرورش زمینه‌ساز»، فصل‌نامه علمی - پژوهشی مشرق موعود، قم، مؤسسه آینده روشن، سال سوم، ش ۱۰، ۱۳۸۸ ش.
- وزارت آموزش و پرورش، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (سند مشهد مقدس)، آذرماه ۱۳۹۰ ش.
- هرسیج، حسین؛ صادقی، زهرا، «راه‌های زمینه‌سازی جامعه برای انتظار مهدی (عج)»، نشریه علمی - تخصصی مهندسی فرهنگی، سال ششم، ش ۵۹ و ۶۰، ۱۳۹۰ ش.

